

HANNE KOLINDPOULSEN

Historiske plantemalerier fra Gottorf Slotshave. Gottorfer Codex 1649-1659.

Gottorfer Codex er et af Statens Museum for Kunsts hovedværker.¹ Værket er fra midten af 1600-tallet og består af fire store bind, godt 500 x 380 mm, fyldt med plantemalerier. De er malet med gouache, dvs. dækkende vandfarve, på pergament af kalveskind, og hvert bind indeholder omkring 100 blade. Hvert blad har i gennemsnit tre malerier. I alt er der tale om 1180 plantemalerier. *Gottorfer Codex* er udført af den hamborgske blomstermaler Hans Simon Holtzbecker.²

Gottorfs historiske lysthave

Navnet *Gottorfer Codex* henviser til, at værket stammer fra Gottorp Slot, beliggende lige uden for Slesvig by. Værket blev i sin tid lavet for at dokumentere planterne i hertug Frederik 3. af Slesvig-Holsten-Gottorps berømte lysthave.

Hertug Frederik 3. (1597-1659) var søn af hertug Johan Adolf af Slesvig-Holsten-Gottorf og Augusta af Danmark. Frederik 3. var meget interesseret i kunst og videnskab, etablerede et stort bibliotek og et kunstkammer. I 1637 lod hertugen en ny have anlægge i tilknytning til slottet og den eksisterende have. Den nye have blev kaldt *Neue Werk* eller *Neuwerkgarten*, dvs. Det nye Værk eller Den nye Have.

Fra 1624 og de følgende 35 år arbejdede den berejste botaniker og gartner Johannes Clodius (1584-1660) for hertug Frederik 3. på Gottorf. Så snart arbejdet med den Gamle Have, påbegyndt 1624, var afsluttet, fik Clodius til opgave at anlægge *Neuwerkgarten* på den sydvendte skråning på den anden side af voldgraven, ca. 500 meter nord

HANNE KOLIND POULSEN • mag.art. i kunsthistorie, seniorforsker,
Statens Museum for Kunst • hanne.kolind@smk.dk

for slotsholmen. En bro og en dæmning sikrede, at man kom tørskoet fra slottet til haven.

I anden halvdel af 1600-tallet udvidede hertug Frederik 3.s søn, Christian Albrecht, *Neuwerkgarten* med yderligere fem terrasser. Begge haver forsvandt i tidens løb. *Neue Werk* blev, i forlængelse af omfattende kildestudier og havearkæologiske analyser, rekonstrueret i løbet af 1990'erne. I dag kan offentligheden besøge haven. Siden 2005 har man som besøgende også kunnet se en kopi af den gigantiske himmelglobus, hertugen havde ladet fremstille i årene 1655-1657, i en nybygget pavillon i *Neuwerkgarten*. Den originale globus, som i 1717 blev skænket tsar Peter den Store, er at se i Kunstammeret i Skt. Petersborg.

Plante-logbog over haven

Hans Simon Holtzbecker malede planterne i *Neuwerkgarten*. Gottorfer Codex fungerede som en slags logbog over haven. Når hertugen havde besøg, kunne gæsterne her se de planter, haven opviste – også

Hans Christoffer Lønborg . (1700-1746). Dansk.
Gottorp Slot og Slesvig i fugleperspektiv, udsnit: slot og have. 1732.
Vandfarve. 555 × 158 mm. Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig.
Abt. 402 B II nr. 247, kat.-nr. 550.

på andre årstider end den aktuelle. Gæsterne kunne også se, hvilke berømte planter, der i tidens løb havde været i haven, men senere var gået ud.

Der er i flere henseender tale om et ganske enestående værk. Det indtager en særstilling inden for botanisk 1600-tals maleri. Gottorfer Codex er enestående på grund af sit store format, maleriernes kvalitet og værkets historie, – så vidt vi kender historien. For faktisk *ved* vi ikke særligt meget om værket.

Længe var værket nærmest glemt i det internationale forskningsmiljø. Dette ændrede sig, da den tyske kunsthistoriker Helga de Cuveland i 1989 skrev doktordisputats om Gottorfer Codex.³ 10-15 år senere dukkede flere værker af Hans Simon Holtzbecker op, og en række historikere, overvejende tyske, har beskæftiget sig med Holtzbeckers værker.⁴

I anledning af udstillingen 'Blomster og Verdenssyn' på Statens Museum for Kunst i 2013 blev Gottorfer Codex-bindene grundigt restaureret. I samme anledning blev alle plantebestemmelser, der i 1849 var blevet foretaget af professor i botanik Joachim Frederik Schouw, revideret.⁵ Dette arbejde blev gennemført af botanikere tilknyttet Statens Naturhistoriske Museum samt Institut for Plante- og Miljøvidenskab ved Københavns Universitet.⁶

Ny forskning

Det var blandt Helga de Cuvelands fortjenester at dokumentere, at hans Simon Holtzbecker havde udført malerierne, og at de var bestilt af Frederik 3. i årene mellem 1649 og hans død i 1659. Tidligere havde malerierne været tilskrevet den berømte kunstner og insektforsker Maria Sibylla Merian (1647-1717). Ved at gennemgå hertugens rentekammerregnskaber opdagede de Cuveland betragtelige udbetalinger til Hans Simon Holtzbecker. Derfor måtte Merian-tilskrivningen opgives.

En af grundene til, at værket var blevet tilskrevet Maria Sibylla Merian, var det våbenskjold, der ses på værkets fire bogbind. Skjoldet tilhører Christian Albrecht af Slesvig-Holsten-Gottorp, der i 1659 blev hertug efter sin far, hertug Frederik 3.⁷ På det grundlag antoges værket at være blevet skabt i Christian Albrechts regeringstid. Imidlertid viste det sig, at de bemalede pergamenter blev indbundet i 1690, dvs. under hertug Christian Albrecht – godt 30 år efter den sidste udbetaling til Hans Simon Holtzbecker.⁸ Hvor bladene har ligget indtil indbindingen, og hvordan de er blevet opbevaret, vides ikke.

Hans Simon Holtzbecker og hans værker

Hvem var Hans Simon Holtzbecker? Ingen personlige papirer fra ham er kendt, ingen notesbøger eller dagbøger, ingen korrespondance, skitsebøger eller lignende. Hans fødsels- og dødsår, der almindeligvis angives som 1610/20-1671, er heller ikke præcise.

Noget ved vi dog med sikkerhed, nemlig at Holtzbecker boede i Hamborg i Skt. Petri sogn, og endvidere, at han ikke var født i byen, men indvandret. Hvorfra, hvornår og hvorfor han var indvandret, ved vi dog ikke. Vi kender heller ikke noget til hans uddannelse, hans vandrear, hans rejser og påvirkninger i de unge år.

Den tidligste omtale af Hans Simon Holtzbecker og hans arbejde er i de omtalte regnskabsbøger fra Gottorp i 1650'erne. Men selv her er oplysningerne sparsomme, både om værkerne og om ham. Der er kun anført, hvornår han fik udbetalt penge for sit arbejde, og hvilket beløb han fik.

En enkelt, men meget interessant ting ved vi dog om Hans Simon Holtzbecker. Oplysningen stammer fra en af Hamborgs dengang fremtrædende haveentusiaster, Johann Rist (1607-67). I en af sine berømte *Monatsgespräche*, udgivet i perioden 1663-1668, nævner han Hans Simon Holtzbecker.⁹ Disse *Månedstaler* var en skønlitterær hyldest til de planter, der blomstrer i de enkelte måneder, og i talen for april, udgivet 1666, vier Johann Rist Hans Simon Holtzbecker et afsnit.

Hans Simon Holtzbecker, Gottorfer Codex, bd. 1, blad 1 (titelblad), 1649-59.
Gouache på pergament, 505 × 385 mm. Statens Museum for Kunst, inv.nr. KKS-
gb2947/1. Foto: Statens Museum for Kunst

Holtzbecker og samtidskunsten

Rist fortæller, at Holtzbecker har været blomstermaler for hertugen på Gottorp Slot, og han roser ham for hans store dygtighed. Man forstår på Rist, at Holtzbecker var en kendt og respekteret person på den hamborgske blomsterscene. Rist fortæller endvidere, at Holtzbecker i flere værker har eftergjort – *nachgetan* – den berømte Daniel Seghers (1590-1661).

Daniel Seghers & Erasmus Quellinius den Yngre, Maria-statuetten i kartouche omkranset af blomsterguirlander. Ca. 1645. Olie på lærred. 99,5 × 78 cm. Kunsthistorisches Museum, Wien. Foto: Kunsthistorisches Museum, Wien.

Seghers virkede i Antwerpen og var en af datidens mest anerkendte og eftertragtede blomstermalere.¹⁰ Han havde specialiseret sig i en bestemt slags blomsterguirlander.

Sammenlignes Holtzbeckers titelblad til Gottorfer Codex med Seghers' guirlande, bliver det tydeligt, at Rist havde opdaget et vigtigt fælles træk: Der er tale om den samme slags blomster, opsat på samme måde.¹¹ Hvordan, hvor og hvornår Holtzbecker har set Seghers blomstermotiv, er ikke bekendt. Men ved at pege på Holtzbeckers kendskab til Seghers demonstrerer Rist, at Holtzbecker var fortrolig med samtidskunsten.

Kildernes knaphed om Holtzbecker efterlader mange spørgsmål: Hvordan arbejdede han? Hvor stort et værksted havde han? Hvilke kunstnere, foruden Seghers, har han kendt til? I dag kender vi til i alt syv blomsterbøger, udført af Hans Simon Holtzbecker.¹² De benævnes alle *florilegier*, dvs. blomstersamlinger. I fremtiden kan andre værker tænkes at dukke op, i private og offentlige samlinger.

Blomsterbøger – eller *florilegier*

Florilegiet udgør en bestemt genre i forhold til andre bøger med blomsterillustrationer, typisk urtebøger og botaniske bøger. Florilegiet er en 1600-tals opfindelse. Det karakteristiske for genren er, at illustrationerne spiller en markant vigtigere rolle end teksten.

Florilegiet er først og fremmest en samling af 'blomsterportrætter'. Det er væksternes skønhed, der er omdrejningspunktet. Eller deres sjældenhed. Hvor urte- og botaniske bøger som oftest beskæftiger sig med vilde planter eller nytteplanter, så er de planter, der dyrkedes i de populære prydhaver, som dukkede op i 1600-tallet, florilegiets hovedmotiver.

Florilegiet repræsenterer gerne et katalog over de planter, der voksede – eller havde vokset – i opdragsgiverens have, og det skulle være med til at opgradere hans sociale prestige.

Med undtagelse af Gottorfer Codex har Holtzbeckers blomsterbøger alle denne florilegie-karakter. Gottorfer Codex skiller sig på centrale punkter ud fra florilegie-traditionen. For det første indeholder det andre planter end de planter, man almindeligvis ser i florilegier. For det andet er måden, planterne præsenteres på, i mange tilfælde væsentlig anderledes. For det tredje er Gottorfer Codex et af de tidligste florilegier, hvor planterne er så præcist gengivet, at man kan artsbestemme planterne ud fra illustrationerne.

Hans Simon Holtzbecker, Gottorfer Codex, bd. 1, blad 45, 1649-59. Have-tulipan,
Tulipa Gesneriana L. Gouache på pergament, 505 × 385 mm. Inv. nr. KKS-
gb2947/45. Foto: Statens Museum for Kunst

Hans Simon Holtzbecker, Gortorfer Codex, bd. 2, blad 8, 1649-59. Pragt-palmelilje, *Yucca gloriosa* L. Gouache på pergament over to sider, 770 × 505 mm. Statens Museum for Kunst, inv.nr. KKSgb2948/8. Foto: Statens Museum for Kunst

Hans Simon Holt zbecker, Gottorfer Codex, bd. 4, blad 59, 1649-59. Aks-lavendel, *Lavandula multifida* L.; ægte lavendel, *Lavandula angustifolia* Mill. Gouache på pergament, 505 × 385 mm. Statens Museum for Kunst, inv.nr. KKSgb2950/59.

Foto: Statens Museum for Kunst

Hans Simon Holtzbecker, Gorttorfer Codex bd. 3, blad 89, 1649-59. Hvid skælho-
ved, *Cephalaria leucantha* (L.) Roem. & Schult; enkeblomst, *Scabiosa atropurpurea*
L. Gouache på pergament, 505 × 385 mm. Statens Museum for Kunst, inv.nr.
KKSgb2949/89. Foto: Statens Museum for Kunst

Hans Simon Holtzbecker , Gottorfer Codex, bd. 2, blad 6, 1649-59.
Almindelig agave, *Agave americana* L.

Gouache på pergament over to sider, 505 × 770 mm.
Statens Museum for Kunst, inv.nr. KKSgb2948/6.
Foto: Statens Museum for Kunst

At værket afviger i forhold til andre florilegier, må i større eller mindre grad tilskrives opdragsgiveren.¹³

Hertugen og havekunsten

Vi kender ikke noget nærmere til Hans Simon Holtzbeckers forhold til sine opdragsgivere – og nærmest intet til hans forhold til hertugparret på Gottorp Slot, Frederik 3. og Maria Elisabeth. Hertugen lagde megen energi i at gøre Gottorp til et nordeuropæisk centrum for kunst og videnskab. I forhold til hertugdømmets størrelse var det en bedrift.

At hertugparret var internationalt førende på havekulturens område, fremgår af flere forhold i haven.¹⁴ Malerierne i Gottorfer Codex er centrale kilder til dette. F.eks. er der et betragteligt antal tulipaner. Netop i 1600-tallet greb *tulipomanien* talrige af 1600-tallets mest velhavende og førende haveentusiaster. Foruden tulipanerne blev også andre kostbare planter af Holtzbecker afbildet på ekstra store pergamenter, f.eks. den smukke *Yucca gloriosa* L., pragt palmelilje, og *Agave americana* L., almindelig agave.

Hertugen og videnskaben

Foruden kunstkammer og bibliotek, have og florilegium satsede hertug Frederik 3. på videnskaben som attraktion. Hertugen var veluddannet, talte både antikke og moderne sprog og interesserede sig i høj grad for videnskab, den nye videnskab. Det var givetvis en oprigtig interesse, ligesom hans botaniske bevågenhed sandsynligvis var det, men på samme tid en strategisk manøvre. Videnskab var på mode blandt de fremmeste fyrster.

Men hvad var videnskab i 1600-tallet? Det var i hvert fald ikke, hvad vi i dag forstår ved videnskab. Men heller ikke, hvad man forstod ved videnskab i middelalderen. 1600-tallet var en tid, hvor synet på videnskab var under hastig forandring i og med den såkaldte videnskabelige revolution. Viden bliver i løbet af denne periode først og fremmest knyttet til *eksperiment* og *observation*. Hverken åbenbaringer eller fornuften i sig selv giver viden. Videnskab tænkte at opstå i samspillet mellem en tænkende og handlende forsker og naturen. Forskeren stiller spørgsmål til naturen, som denne så besvarer i eksperimentet eller observationen.

Et emblem på hertug Frederik 3.s engagement i ny videnskab er den store kopernikanske himmelglobus, han fik fremstillet i årene

Gottorf Slotshave, som anlægget tager sig ud nu. Rekonstruktion gennemført i 1990'erne. Luftfoto.

1655-57.¹⁵ Kopernikus' verdensbillede var det nye, som var oppe imod det gamle, ptolemæiske fra antikken, hvor jorden var universets ubevægelige centrum med solen og planeterne kredsende om sig. Kirken holdt sig til det gamle verdensbillede, men hertug Frederik 3. tilsluttede sig Kopernikus' forklaringsmodel. Af Gottorp-bibliotekets kataloger fremgår, at hertugen anskaffede sig tidens vigtigste astronomiske skrifter. Den hypotese er fremsat, at hertug Frederik 3.s kunstkammer, *Neuwerkhaven* samt malerierne i Gottorfer Codex for hertugen selv repræsenterede et stort og sammenhængende, videnskabeligt projekt.

Det 'videnskabelige' kodeks

Måske kan de forskelle mellem Gottorfer Codex og Holtzbeckers øvrige florilegier, der ovenfor kort blev omtalt forklares ud fra hertugens videnskabelige ambitioner.

Hvad angår de vilde planter i Gottorfer Codex, da finder Helga de Cuveland det så unikt at se disse i et florilegium, at der må være en særlig forklaring. Hun foreslår derfor, at hertug Frederik 3.s plan med værket var – udover at dokumentere havens prestigefyldte planter – at føre det i retning af en omfattende videnskabeligt baseret flora.¹⁶ De Cuveland antager, at hertug Frederik 3. har haft planer om at tilføje plantenavne på de ellers skriftløse sider, om ikke ligefrem lærde, botaniske tekster. Hertugen døde imidlertid, inden dette blev iværksat.

Hun peger på, at det af Frederik planlagte, men først af sønnen Christian Albrecht realiserede universitet i Kiel kunne have leveret den nødvendige fagkundskab. Universitetet skulle have en lærestol

i botanik. Hertug Frederik 3. havde måske ligefrem tænkt sig at lade Holtzbeckers malerier bruge som forlæg for stik og udgive Gottorfer Codex som et nyt *Hortus Eystettensis*.

Rødderne i Gottorfer Codex

Det synes besnærende at se de relativt få vilde planter som tegn på en særlig, videnskabelig hensigt med værket. Men der skal efter min mening noget mere til for at 'videnskabeliggøre' Gottorfer Codex. Her synes Holtzbeckers optagethed af rødderne særligt vigtig. Rødderne synes at være det mest iøjnefaldende og specielle træk ved Gottorfer Codex.

Florilegier skulle præsentere planterne så æstetisk attraktive som muligt, om nødvendigt på bekostning af den botaniske korrekthed. Rødder er 'grimme', uæstetiske. Løg derimod kan i florilegier forekomme på eller ved løgplanterne, muligvis fordi løgene havde en høj status og var så kostbare. Efter min mening kan løg siges 'at være' planten – og det på en anden måde end rødder. Endskønt løg heller ikke er 'kønne' at se på, var de i 1600-tallet kostbare og derfor afbildningsværdige i datidens stort anlagte florilegier.

Det særligt interessante ved rødderne i Gottorfer Codex er, at de i de allerfleste tilfælde forekommer at være i vejen og klemte inde mellem de forskellige planter. Der levnes dem kun lidt plads. Planterne overlapper rødderne, og rødderne synes at ødelægge et ellers velkomponeret blomsterarrangement.

Meget kunne tyde på, at rødderne er senere tilføjelser. Det bekræftes af undersøgelser i løbet af den nyligt gennemførte konservering af Gottorfer Codex. Hvor planterne overlapper rødderne, er der en entydig adskillelse mellem rodens henholdsvis plantens farve. Det resulterer i et lidt ubehjælpsomt eller klodset udtryk. Hvis roden havde været tænkt med i den oprindelige komposition, ville man forvente, at planten ville være malet oven på roden. Hvornår rødderne er tilføjet, kan man ikke sige. Det kan være dagen efter – eller år efter, men under alle omstændigheder *efter* at bladet var færdigmalet. Havde rødderne været tænkt med fra begyndelsen, ville Holtzbecker givetvis have komponeret billederne, så de fik et mere harmonisk udtryk. I sine andre værker fremtræder Holtzbecker som en overbevisende og kompetent kunstner.

Et ganske særligt florilegium

Spørgsmålet er, hvorfor rødderne skulle tilføjes? Hvorfor var det pludseligt vigtigt, ja endog så vigtigt, at man gav køb på æstetikken, som jo ellers var en primær kilde til prestige? Var rødder blevet mere prestigegivende? Jeg mener, at det er hertug Frederik 3.s videnskabelige interesse, der her får synlige konsekvenser. Og at hans ønske om et mere videnskabeligt værk blev udmøntet i en interesse for også at beskrive planternes underjordiske, usynlige, 'grimme' dele, som botaniske fakta. Måske blev hertug Frederik 3. først, da mange blade allerede var malet, opmærksom på dette forhold og ønskede da rødderne tilføjet. Det er sandsynligt, men vi *ved* det ikke, for ingen kilder beretter om disse forhold. Vi kan blot konstatere, at rødderne gør Gottorfer Codex unikt blandt samtidens florilegier. Er Gottorfer Codex overhovedet et florilegium? Vi må konkludere, at Gottorfer Codex ikke hører til de gængse af slagsen.

Noter

1. Denne artikel er baseret på mit bidrag til kataloget til udstillingen 'Blomster og Verdenssyn', Statens Museum for kunst 22.3 – 20.10.2013: Hanne Kolind Poulsen, 'To blomsterbøger i Den Kgl. Kobberstiksamling', i: Pedersen, Eva de la Fuente & Hanne Kolind Poulsen (red.), *Blomster og Verdenssyn*, Statens Museum for Kunst 2013, ss.100-169. Gottorfer Codex indgår i Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst, inv.nr. KKSgb2947-2950.
2. Hans Simon Holtzbeckers data er usikre, men han antages at være født omkring 1610-1620 og død ca. 1671.
3. Cuveland, Helga de, *Der Gottorfer Codex von Hans Simon Holtzbecker*. Worms 1989.
4. Se bl.a. Roth, Dietrich (red.), *Die Blumenbücher des Hans Simon Holtzbecker und Hamburgs Lustgärten*. Hamburg 2003.
5. Schouw, J.F., *Bemærkninger over en Samling af Blomstertegninger i den kongelige Kobberstiksamling*. København 1849.
6. Forskergruppen bestod af Folmer Arnklit, Signe Frederiksen, Hans V. Hansen, Niels Jacobsen, Lise Bolt Jørgensen, Jette Dahl Møller, Finn N. Rasmussen og Hans Tybjerg. Se endvidere deres fælles artikel om undersøgelserne i udstillingskataloget, se note 1.
7. Man kan identificere våbnet som Christian Albrechts, dels ud fra hans initialer, 'C' og 'A' øverst i de omkransende laurbærranker, dels fordi våbnet adskiller sig fra det våben, de slesvig-holsten-gottorpske hertuger almindeligvis brugte. Christian Albrechts udgave har i hjerteskjoldet en bispehue og et kors i stedet for våbnene for grevskaberne Oldenburg (bjælker) og Delmenhorst (kors), som ellers ses; disse er her sat ind i våbnet for Stormarn (svanen) nederst th. Christian Albrecht førte

- dette våben, fordi han i perioden 1655-1666 var fyrstebiskop af Lübeck.
8. Dokumentation for indbindingen af Gottorfer Codex er for nylig fundet i hertug Christian Albrechts regnskabsbøger af boghistoriker Karsten Christensen, Det Kongelige Bibliotek.
9. Mannack, Eberhard (red.), *Johann Rist, Sämtliche Werke*, bd. 4-6. Berlin/New York 1972-76.
10. Op.cit, bd.5, 1974, s.221f.
11. Seghers arbejde ofte sammen med andre kunstnere, der malede de grå stenkartoucher og motiverne i disse. I dette tilfælde var det Erasmus Quellinius den Yngre (1607-78). Lektor emeritus ved Botanisk Have og Botanisk Museum (Statens Naturhistoriske Museum, Københavns Universitet) Hans Tybjerg takkes for denne henvisning.
12. Eberhard Anckelmann *Florilegiet*, 1660 (British Museum, 1888,1211.1.1-74), Casper Anckelmann *Florilegiet*, slutningen af 1660'erne (Kupferstichkabinett i Berlin, Inv.nr. SMB, 78 D4), *Mollerflorilegiet*, 1660'erne (dels Mellon Collection, Upperville, Virginia, dels Universitätsbibliothek Hamburg, Cod. In
- scriin. 296), *Krelage-florilegiet* (ukendt opholdssted), *Christie's 1995* (solgt til ubekendt på Christie's auktion i 1995, Christie's London, 25. oktober 1995, lot 63 / salg 5484) og til sidst *Det Grønne Florilegium*, der ligesom Gottorfer Codex befinder sig i Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst, inv.nr. KKSgb2951.
13. Gottorfer Codex kan bedst sammenlignes med det såkaldte *Nassau Florilegium*, udført 1647-63, og det trykte *Hortus Eystettensis* fra 1613.
14. Regnskaberne er hertug Frederik 3.s, men omfatter dog muligvis også hertugindens aktiviteter. Kun i de tilfælde, hvor der har været ført separate regnskaber, kan vi i detaljer følge slotsfruernes aktiviteter, som f.eks. hos den meget have- og planteinteresserede Maria Elisabet på Husum Slot.
15. Lühning, Felix 'Hele universet i et blik – Andreas Böschs gottorpske himmelglobus', i: Mette Skougaard (red.), *Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet*. København 2002, ss. 114-154.
16. Helga de Cuveland, 'Hans Simon Holtzbecker, sein Werk in seiner Zeit', i: Roth, Dietrich (red.), op.cit., s.125.

Litteratur

- Buttlar, Adrian von & Margita Marion Meyer (red.): *Historische Gärten in Schleswig-Holstein*. Heide 1998.
- Cuveland, Helga de, *Der Gottorfer Codex von Hans Simon Holtzbecker*. Worms 1989.
- Uta Kuhl (et al., red.), *Gottorf im Glanz des Barocks. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof 1544-1713, bd. 1*. Schleswig (Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum) 1997.
- Pedersen, Eva de la Fuente & Hanne Kolind Poulsen (red.), *Blomster og Verdenssyn*. Udstillingskatalog, Statens Museum for Kunst 2013.
- Dietrich Roth (red.), *Die Blumenbücher des Hans Simon Holtzbecker und Hamburgs Lustgärten*. Hamburg 2003.
- Skougaard, Mette (red.), *Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet*. København 2002.